

TÁNCZOS VILMOS

ZOOMORFIZMUSON ALAPULÓ METAFORIKUS KÉPEK EGY SZÉKELY FALU (CSÍKSZENTKIRÁLY) TÁJNYELVÉBEN

KIVONAT: A kognitív nyelvészet a metafora fogalmát tágan értelmezi: a konkrét nyelvi megfogalmazódástól függetlenül metaforikus viszonynak tekint minden képi megfeleltetést, amelynek két elemét a hasonlóság elve kapcsolja össze. A jelen közlemény adattári része egy egy csíki székely faluban, Csík-szentkirályon végzett nyelvi gyűjtésre alapozott metaforagyűjtemény. Olyan állandó nyelvi kifejezéseket tartalmaz, amelyekben a metaforák forrástartománya az állatok világa, céltartománya pedig valamilyen emberi gondolkodás- és viselkedésforma. Az adattári részre reflektáló bevezető tanulmányban a szerző a metaforikus képek használatának néhány esztétikai-poétikai és társadalmi-pragmatikai kérdésére keresi a választ.

KULCSSZAVAK: kognitív metafora, proverbium, zoomorfizmus, székely nyelvjárás

A székely nyelvjárás táji változataiban köztudottan gyakran fordulnak elő metaforikus képek. A metaforák gyakori használata a székelység körében több mint egyszerű tájnyelvi sajátosság: ebben a nyelvi jelenségben a népcsoportra jellemző közösségi gondolkodás egyik fontos sajátossága érhető tetten. Az elő-

beszédben gyakran előforduló metaforák pontosabbá és érzékletesebbé teszik a nyelvi kifejezést.

A jelen közlemény szótárszerűen szerkesztett adattári része olyan állandó nyelvi szerkezeteket tartalmaz, amelyek zoomorf képekkel jelenítenek meg emberi gondolkodás- és viselkedésformákat, vagyis a metaforák forrástartománya minden esetben az állatok világa. A gyűjtött nyelvi anyag egyetlen székely faluból, Csíkszentkirályról származik, ahol az élőnyelvi megnyilatkozásokra figyelve az elmúlt másfél évtized folyamán végeztem nyelvi gyűjtést.¹

Bevezetés: a metaforikus képek tág értelmezése

A *metafora* fogalmát a kognitív nyelvészeti szemléletet követve tágan értelmezem: olyan képi megfeleltetéseket értek rajta, amelyek hasonlóságon alapulnak. A hangsúly tehát két analóg kép megfeleltetésén, vagyis a leképezésen van, nem

1 Ebből a nyelvi gyűjtésből az évek során már több kisebb publikációt is megjelentettem: Nyelvi képek, proverbiumok szótára. In: *Elejtett szavak*. Egy csíki székely ember nyelve és világképe. Bookart, Csíkszereda, 2008, 259–350.; 777 proverbium Csíkszentkirályról. In: *Acta Siculica 2008*. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve. Főszerk.: Kinda István. Sep-siszentgyörgy, 2008, 543–580.; *Az emberi testre és a testiségre vonatkozó metaforikus kifejezések Csíkszentkirály szókincsében*. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, LIX. (2015) 2. sz. 117–142.; A vallással és az egyházi élettel kapcsolatos állandó nyelvi kifejezések egy csíki falu (Csíkszentkirály) szókincsében. In: Bihari Nagy Éva – Keményfi Róbert – Marinka Melinda – Kavecsánszki Máté (szerk.): *Diptichon. Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére*. DE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 2016, 436–448.; Nyelvi megnyilatkozásokat jelölő tájszók és állandó szókapcsolatok egy csíki falu (Csíkszentkirály) szókincsében. In: Benő Attila – Fazakas Annamária (szerk.): *Stilus virum arguit – A stílus elárulja az embert*. Köszöntő kötet Máthé Dénes 65. születésnapjára. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2017. (Egyetemi füzetek 34.), 162–178.; A kaszálás módja. In: *Elejtett szavak*. Egy csíki székely ember nyelve és világképe. Bővített és javított kiadás. Hargita Kiadóhivatal – Székelyföld Alapítvány, Csíkszereda, 2019. 21–62.; Egy csíki székely falu (Csíkszentkirály) készülő tájszótára (szerkesztési elvek és mutatóanyag: a lótarás tájnyelvi kifejezései). In: Dóka Krisztina (szerk.): *Múltidézők. Írások a magyar népi kultúráról és örökségéről*. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest (megjelenés alatt). – A teljes nyelvi gyűjtés helyi tájszótárként való megszerkesztése és közreadása a jövő feladata.

pedig a képeket megjelenítő nyelvi formákon, amelyek a legkülönbözőbbek lehetnek. A lényeg, hogy a zoomorf elemet tartalmazó, a nyelv felszínén is jelen lévő képet (A) minden metafora esetében elkülöníthetjük az általa felidézett másik képtől (B). Az első kép esetünkben mindig egy zoomorf forrástartományból származik, a második képet pedig a metaforák előbb említett céltartományához (emberi viselkedés, gondolkodás) sorolhatjuk. A metafora két elemét mindig analógián alapuló metaforikus viszony kapcsolja össze, ez az $A \rightarrow B$ megfeleltetés alapfeltétele. A kifejtetlen metaforák esetében a nyelvi felszínen csak a forrástartomány képe van jelen, amely az analógia következtében felidéz egy másik, belső képet is. Például: *kan* (A) \rightarrow 'nőcsábász férfi' (B); *kabalahúgy* (A) \rightarrow 'poshadt vagy meleg ivóvíz' (B); *vartyog* (A) \rightarrow 'fecseg' vagy 'zsémbel' (B) stb. A hasonlatok kifejezetten ráirányítják a figyelmet arra, hogy a metaforikus képnek két része van (*olyan, mint...*), de a nyelvi felszínen általában csak az egyik képet fejtik ki. Például a *viszi, mind macska a tollúseprűt* hasonlat esetében a nyelv csak a kép zoomorf részét (A = macska a tollúseprűvel) láttatja, a neki megfeleltetett antropomorf kép (B = valamilyen tárggyal rohanó ember) csak a képzeletünkben, illetve magában a valós helyzetben jelenik meg. Vannak olyan metaforák is, amelyek esetében a metafora mindkét része nyelvi szinten is kifejtett. Például a *véröss kutya, véröss ló, véröss embër egy se jó* közmondásban mind a zoomorf rész (A = *véröss kutya, véröss ló*), mind az antropomorf rész (B = *véröss embër*) jelen van. Kifejtett metaforák lehetnek továbbá bizonyos hosszabb, összetettebb állandó nyelvi szerkezetek, amelyek a nyelv felszínén ugyancsak tartalmazzák a metaforikus kép mindkét részét.² Akár nyelvi szinten is kifejtett, akár nyelvi szinten kifejtetlen metaforákról van szó, a lényeg mindig az, hogy az analógián alapuló megfeleltetés mindkét része elképzelhető.

2 Ezekről a műveleti fogalmakról bővebben: Kövecses 2005a és 2005b; Kemény 2001; Lakoff-Johnson 1980.

A metaforikus képek poétikai értelme

Jogosan merül fel az a kérdés, hogy mi ennek a képi megfeleltetésnek az értelme. Miben áll a metaforák hatása? Miért van ezekre a képekre egyáltalán szükségünk?

Úgy vélem, hogy a választ és a magyarázatot az elméleti ikonológia területén kell keresnünk. Kulcsfontosságúnak tartom Ernst Gombrichnak azt a megállapítását, miszerint a metaforák két részének elkülönítése csak elméletileg létezik, a működő nyelvben viszont egyáltalán nincs meg a jelölő (A) és a jelölt (B) elegáns distinkciója.³ Az emberi gondolkodásnak van egy olyan tendenciája, hogy nehezen teszünk különbséget az ábrázolás és a jelkép között. A nyelvben *egyszerre* vannak jelen a szó szerinti és a metaforikus átvitt jelentések. Gombrich úgy fogalmaz, hogy a nyelv kedveli azt a „szürkületi tájat”, ahol a jelölő és a jelölt, a név és a viselője összemosódik. Vagyis lehetetlen pontos határt húzni a szó szerinti kép és a metaforikusan felfogott kép között.⁴

De vajon miért lépünk be a metaforák „szürkületi tájába”, ahelyett hogy világosan és egyértelműen fogalmaznánk meg azt, amit mondani akarunk? Ennek, úgy vélem, két oka van: 1. A metaforikus kifejezések élénkebbé, képszerűbbé teszik a közlést, vagyis a két kép együttes jelenléte nyilvánvalóan gazdagítja a nyelvi kifejezést. 2. A metaforáknak esztétikai hatása is van, a velük való élés élményt, örömet okoz. Egy-egy találó képpel találkozva az emberek elmosolyodnak, felkacagnak vagy esetleg megsértődnek, megharagszanak – mindenképp érzelmileg viszonyulnak a metaforákhoz. Ha létezne képek nélküli, szigorúan egyértelmű nyelv (ilyen még a legszigorúbb tudományos világban sem létezik!), az kétségkívül unalmas volna.

A metaforák esztétikai hatásának magyarázatát keresve kézenfekvő itt Hankiss Elemér oszcillációs vagy vibrációs elméletére hivatkozni, aki *Az irodalmi mű mint komplex modell* című könyvében⁵ a versek rímeiről értekezve arról ír, hogy

3 Gombrich 1997, 34–35.

4 Gombrich 1997, 34–35.

5 Hankiss 1985.

az azonos nyelvi formával, de eltérő tartalommal rendelkező rímek esetében a rímhívóra adott rímválasz váratlansága, különlegessége elbizonytalanítja a verset olvasót, akinek tudata ennek következtében oszcillálni kezd az azonos–nem azonos tengelyen, és ez a tudati vibrálás számára esztétikai élményt jelent. Úgy vélem, valami hasonló történik a metaforák által szándékosan létrehozott „szürkületi tájban” is: amikor a jelölő kép (A) és az általa felidézett másik kép (B) azonosságának vagy nem azonosságának kérdésével szembesülünk, tudatunk a feladott talányt igyekszik megfejteni, és ezáltal a nyelvi közlemény jelentésének megértésén túl esztétikai élményhez is jutunk. Az esztétikai-poétikai élmény nagysága, milyensége nemcsak a kép újszerűségétől, poétikai minőségétől függ,⁶ hanem attól is, hogy a befogadó számára mennyire számít szokványosnak vagy újszerűnek. A kreatív, élményszerű nyelvi megnyilatkozásokat a beszélőközösség általában pozitívan értékeli, a teljesen konvencionális nyelvi kifejezésekre, az állandósult szokványos metaforákra pedig fel sem figyelünk, ez utóbbiak nem jelentenek esztétikai élményt számunkra. Vannak olyan állandóvá, nyelvi konvencióvá lett kifejezések, amelyeknek voltaképpen jelentésszerkezetén a beszélők épp a rutinizáltság miatt nem is gondolkodnak. Például a *ne baszd a legyet!* kifejezés obszcenitása az élő, hétköznapi nyelvben fel sem tűnik, a metaforának ez az oldala háttérben marad, miközben a beszélő szándékának megfelelően csak maga a jelentés tolakszik előtérbe (’ne töltsd az időt hiábavaló, fölöslegesen aprólékos munkával’).

A metaforák a nyelvben általában a szókincs természetes részei. A beszélők általában nem úgy tekintenek rájuk, mint kivételes nyelvi képződményekre. Ujváry Zoltán folklórkutató a proverbiumok kapcsán a műfaji tudatosság hiányára hívja fel a figyelmet, és ez a sajátosság valóban perdöntő szempont lehet: „A proverbiumok a beszédben a szókincs részeként, attól elválaszthatatlanul élnek, és töltik be feladatukat. Ez az egyetlen népi műfaj, amit a tudomány választ ki, és rekeszt el a szókincsből, és teszi önálló vizsgálat tárgyává. A nép erről a műfajról mitsem tud. Közmondásai, szólásai kultúrájának természetes alkotóelemei voltak és maradnak.”⁷

6 A szépirodalom költői képei esetében a költői tehetség ismérve nem csupán a képek találó pontossága, hanem a képek újszerűsége, a kreativitás mértéke is. Erről lásd: Máté 2007.

7 Ujváry 2000, 447.

A metaforák azonban mégis kiemelkednek a szövegkörnyezetükből, de ennek mértéke a kép tartalma és a beszédhelyzet függvényében változó lehet. Általában elmondható, hogy a metaforák jelentésgazdagságára a beszédpartnerek is felfigyelnek. Ez természetes, hiszen a beszélők gyakran éppen azért élnek velük, hogy kihangsúlyozzák a nyelvi szokatlanságot vagy a jelentés különlegességét. A „kiemelt jelleget” gyakran feltűnő nyelvi formák (rím vagy betűrím, ritmus, szójáték, beszélő név, nyelvtani homonímia stb.) is jelzik.⁸ Ha például a *Szomorú disznószar, de mégrepesztél, / míg a nyáron a porba hëmpërgëtt!* ritmusos, rímes helyzetmondatot halljuk, kétségkívül észrevesszük nemcsak a nyelvi kifejezésforma különlegességét, hanem érdekelni kezd a talányos jelentés (‘szomorú, kedvetlen ember’) és a használat pragmatikai kontextusa (miért és kinek mondják?) is. A kiemelt jelleget mutatja az is, hogy a közösség olykor egy-egy metaforikus kép szerzőjét, azaz egy különlegesen találó, emlékezetes kép „tulajdonjogát”, sőt a kép keletkezési körülményeit is számontartja: „*Csiszër Laji Poklonfalvába csak Görén Laji vót, má öregembër. Ègy pácával kibotorkált vót a temetőbe. Jövet az úton kérdezték tölle: »Hova járt, Laji bácsi?« »Eljártam, mëgnëztem a **vasz**kot!« Két nap múlva mëg ës vót halva! A **vaszokba** benne vót.*”

Mivel a metafora mindkét része működésben van, ezért mindig vigyáznunk kell arra, hogy mikor milyen képet alkalmazunk. Nem mindegy, hogy milyen helyzetben nevezünk egy kislányt *kicsi varasbékának*, egy nagyleányt *veszedelmes boszorkánynak*, egy nőcsábász férfit *falú bikájának* vagy egy öregasszonyt *vén csoroszlyának*. Az eredendően tudati oszcillációban élő metaforikus kép mindkét részéhez mágikusan és performatív módon viszonyulunk, ezért a metaforákat a társadalomban a legkülönbözőbb módon értékelik. A metaforák lehetnek például sértők vagy hízelgők.

8 Szemerkenyi 1988, 219.

A zoomorfizmuson alapuló metaforák főbb típusai

A zoomorfizmuson alapuló metaforák forrástartománya az állatok világának bármely része lehet: metaforikus értelmet nyerhet maga az illető állat, ennek valamely testrésze, jellemző külső vagy belső tulajdonsága (például hangja, színe, mozgása, jellemző szokása stb.). Ugyanilyen gazdag változatosság jellemzi a metaforák jelentésmezőjének tagolódását is (emberi jelenségek, tulajdonságok, az ember által teremtett tárgyi világ részei stb.). A jelölők és a jelöltek e bonyolult gazdagsága miatt a metaforák képi típusait nehéz meghatározni és egymástól elkülöníteni. A gyűjtött nyelvi anyag alapján néhány jellegzetes kategória mégis kirajzolódni látszik.

a) A legalapvetőbb, általánosan ismert képtípus esetében **az állat emberi személyt jelenít meg**: *Ha a számár elbógi magát, esső lész.* (= ásító ember); „*Anyám nem akarta, hogy én egy oláh bocshoz hézzamēnjek.*” (= román származású legény); „*Nē, hogy felesél a varasbéka!*” (= kislány); *Tyúkászik.* (= udvarol, nők után jár). Ezen a típuson belül érdekes nyelvi lelemények azok a metaforák, amelyekben egy minősítő jelző mintegy antropomorfizálja az állatot, kiemelve azt a tulajdonságot, amely a metaforikus jelentésátvitel alapja: *benntyúk* (= otthon ülő, onnan ki nem járó női személy); *néma réce.* (= hallgatag ember); *durrungozó[s] légy* (= kitartóan, folyamatosan beszélő ember).

b) Az **állatok testrészei és az állatokhoz metonimikusan hozzátartozó dolgok** ugyancsak lehetnek a zoomorf metaforák forrástartományai.

Az állati testrész – emberi testrész megfeleltetés igen gyakori. Ez a képtípus zoomorfizálja az embert: *Olyan mejje van, mind egy régáti kotlónak.* (kotló mellcsontja = ember mellkasa); *Mëggömbölyödik a talpa, mind a macskának.* (macska gömbölyű talpa = vízhány); „*Valami pipeszörök nőttek nekem és a képemre.*” (kisliba pihéje = borosta); *Az orra kerekédjen mëg, mind a többi disznyóknak!* (disznó orra = ember orra); *Mëgcubákosodik.* (állat combja = meghízott ember vastag combja).

Ritkábbak azok a képek, amelyek esetében az állati testrész a teljes embert fejezi ki: „*csak olyan vót, mind egy kerthöz vert lófasz*” (= bágyadt, gyenge személy). Vagy azok, ahol az állatok testrészei az emberi világ tárgyi dolgait nevezik meg: „*Ez a kaszakanta olyan, mind a ganci pëte*.” (gúnár nemiszerve = horgas tárgy). Előfordul, hogy tárgyi dolgokat neveznek meg az állatokhoz hozzátartozó dolgok is: *kabalahúgy* (= ihatatlan, meleg ivóvíz); „*Eljártam, mēgnēztem a vaszkot!*” (állati vaszkok = sírhely, sírgödör).

Az állatok testrészeivel vagy metonimikusan hozzájuk tartozó dolgokkal nagyon elvont emberi jelenségeket is meg lehet nevezni, illetve célozni lehet ilyen elvont tartalmakra. Ezeknek a metaforikus képeknek már nehezebb a megfejtésük, a székely kultúrán kívüliek számára olykor talányosak vagy érthetetlenek lehetnek: *Kakasszar és van benne*. (= oda nem tartozó, kínos, kellemetlen dolog); *Benne van a lópor*. ~ *Lóporos*. (= 1. rosszfeleség, kutyaság van benne 2. makrancos, kiszámíthatatlan természetű); *Kecske s juh, kétféle gyapjú!* (= nagy értékkülönbség van a két dolog között).

c) Az állatok jellemző **mozgásformái, tevékenységei** megnevezhetik a hasonló konkrét emberi tevékenységet: *bogározik* (= ide-oda szaladgál); *elcsángál* (= a közösségtől eltávolodik, tévelyeg); *szakad az ina* (= nem bírja a terhet); *ízinkél* (= maradékot hagy a táplálékból). De az állati mozgások, tevékenységek, állapotok belső emberi tulajdonságot, állapotot is kifejezhetnek: *repěstél* (= vágyakozik vmire); *körömködik* (= iparkodik, törekszik); *A kutya és haragszik az orráétt*. (= a felingerelt ember haragos lesz); *Mēg van gyűlve a teje*. (= nyugtalan, mert megoldatlan problémája van); *Kotyog rajta a patkó*. (= beteges, halni készül); *Nēz belé, mind a varjú az üress lófejbe*. (= már kiürült edénybe éhesen néz). Az állati mozgások, rájuk jellemző helyzetek a társadalom általános törvényszerűségeit, erkölcsi értékrendjét is kifejezhetik: *A lúd nyoma a vízbe nem látszik* (= a nő félrelépésének nincs nyoma); *Ha/hol tó nincs, béka sincs*. (= a tiltott nemi kapcsolatnak a nő az oka); *Mindēn türkös bika a maga fejire hányja a földet*. (= a kötekedő természetű ember magának szerez bajt).

d) Egyes állatok jellemző **tulajdonságai, szokványos helyzetei** emberi jellemet, természetet, állapotot nevezhetnek meg. A *kércin* (= játékos módon hízelgő) és a *kajtár* (= a tiltott táplálékot felkutató) a macska, a *kergetegēs* (= agybetegség miatt körbe forgó) a juh, az *orozmaró* (= alattomosan, sunyin támadó) a

kutya, a *szodé* (= mohón evő, falánk) a tehén jelzői, de metaforikusan emberre is alkalmazhatók mind melléknévi, mind képzett igei formákban (*kércinködik*, *kajtárkodik*, *kergetegésködik*, *szodéskodik* stb.). Ezt a metaforatípust nemcsak önálló szavak (lexémák), hanem teljes mondatokkal kifejezett proverbiumok is megjelenítik: *A ló és odfut, ahol a [zabos]tarisnyát rázzák.* (= az emberek azzal tartanak, aki jóval, jövedelemmel kecsegteti őket); *Jól leadja a tejet.* (= könnyen megkapható nő); *Március a kehés lovat s a kehés embert mögvallassa.* (= tudniillik köhög, betegeskedik mindkettő).

Az állatokra jellemző **hangadást** kifejező hangutánzó szavak érzékletesen fejezhetik ki az emberi beszédet és a hangadás mögött álló lelkiállapotokat: *bummog* (medve), *csáfog* (csirke), *csemmeg(tet)* (disznó), *csirikol* (madár), *ku-kukkol* (kakukk), *kauszol* (kutya), *orgonál* (farkas), *rekég* (béka), *urukol* (béka), *vákog* (béka), *viccsan* (malac vagy madár).

Az állatok jellemző megjelenését, állapotát megjelenítő nyelvi kifejezések a hasonló emberi megjelenés, kinézet, állapot metaforái lehetnek: *Merkél, mind a béka a csihánba.* (= tágra nyílt szemmel haragosan néz); *kihányja a csontjait* (= lesóványodik); *olyan, mind a beteg pipe* (= erőtlen, gyenge, bágyadt). Ez a metaforatípus olykor a megjelenített emberi állapot, helyzet erkölcsi megítélését is tartalmazza: *Vërëss kutya, vërëss ló, vërëss embër egy se jó.* (= a vörös hajú és arcszörzetű ember rosszféle); *bëgyëz* (= büszkén, hivalkodóan jár); *cirmos az orra* (= hibás, bűnös).

Bizonyos állatok jellegzetes viselkedési vagy megjelenési formái az emberi társadalom jelenségeinek, erkölcsi értékrendjének lehetnek metaforái: *Sok/nem csak egy tarka kutya van a világon.* (= hasonló, de nem azonos dolog); *A kutya és örökké a dombra szarik.* (= aki gazdag, az még gyarapodik); *A macska ügyës kikaparja.* (= kiderül a titok, a büntett); *pipepurc* (= semmiség, jelentéktelen dolog); *Ha a kutya a hájat elnyelte, nem okádja vissza.* (= a jogtalanul elvett dolgot nem lehet már visszaszerezni); *lúd lúddal, s tyúk tyúkkal* (= mindenki magához hasonlóval barátkozzon, házasodjon).

e) Meghökkenetőek azok az erősen képszerű metaforák, amelyek **antropomorf környezetbe, az ember tárgyi világába helyeznek bele állatokat**, és az így antropomorfizált állatok lesznek egy-egy emberi jelenség metaforáivá. Ezek a metaforák egyidejűleg alapoznak az állati és emberi forrástartományra,

a jelentés céltartománya pedig ebben az esetben is az emberi világ: *Disznyóra bársonyköntös.* (= méltatlan dologra pazarolt érték); *Döglött disznyónak nem kell pajta[ajtó].* (= öreg, impotens ember nyitott slicce); *Annyiba vészi, mind a macska a vasárnapot.* (= nem veszi semmibe).

Ugyancsak az állati világ meghökkentő antropomorfizálásáról van szó akkor, amikor az állat valamilyen **állatra nem jellemző emberi attribútummal** jelenik meg, és így lesz valamilyen emberi tulajdonság, helyzet képi metaforája: *Pisolyog, mind a macska a köménlevesnek.* (= némán, lelkesedés nélkül mosolyog valamin); *Köhög a bolha, pedig nincs tüdeje.* (= olyan ügyben tiltakozik, amiben nem illetékes); *Ingyen még a kutya se szarik.* (= mindennek ára van).

f) A mitikus világból egyik általános jellemzője, hogy a mítosz gyakran zoomorf kategóriákban fejezi ki a világ bizonyos jelenségeit. A **kozmosz állatszerű megjelenítése** természetesen a nyelvben is jelen van. Például az időképzeteket gyakran fejezik ki mitikus hátterű zoomorf metaforikus képek: *Csíkba a farkas nem észli még a telet.* (= a téli hideg soha nem marad el); *Szént Istánkor a szarvas beléhuddik a patakba.* (= augusztus végén vége a nyárnak); *A szalonnát addig nem szabad megkezdni, amíg a kakukk még nem szóllal.* (= a téli szalonnát tartalékolni kell a nagy nyári munkák idejére); *letejél az üdő* (= esik az eső). A térképzetek is állatszerűvé válhatnak: *Gyimesbe a kilométert egy veszett kutya mérte.* (= Gyimesben nagyok a távolságok). Az objektív világ létező tárgyi jelenségeit is lehet állati tevékenységeknek tulajdonítani: *Kivette a kakas a vámot.* (= meghámozott főtt tojás hiányzó része).

g) A jelen közlemény adattári része tartalmaz olyan metaforákat is, amelyek esetében az **állatokkal kapcsolatos emberi tevékenységek** nyernek metaforikus jelentést. Mivel mind a metaforák forrástartománya (a tevékenységek köre), mind céltartománya (a megnevezett antropomorf jelenség) a legváltozatosabb lehet, ezért ezeket a jelentésátviteleket lehetetlen tipologizálni. Néhány példa: *Héssel nem lehet verebet fogni.* (= nem lehet elijeszteni magunktól azt, amit később meg akarunk szerezni); *Ki van húzva rëa a cinkus.* (= a pusztulásra szántak közé van sorolva); *csészlészik* (= keres, kutat valamit [csészle = szűnyog]); *kasárt fordít* (= 1. tartózkodási helyet változtat' 2. álláspontot változtat); *Aki bogár után mēnyēn, hamar szarba habarodik.* (= aki nevetséges célokat, bolondos embereket stb. követ, bajba kerül).

h) A székely nyelvjárásban találkozunk **abszurd metaforikus képekkel** is, amelyeknek lényegi sajátosságuk, hogy a metafora alapját képező analogikus viszony nem szokványos, esetleg teljesen érthetetlen. Emiatt ezek a metaforikus képek rendkívül meghökkentők és ugyanakkor humorosak is. Ezeket a „képtelen képeket” ugyancsak nehéz tipologizálni, de az abszurditásuk ellenére is találó képek működését mindig meg lehet érteni. Például a *férégiszánk* metafora azért lehet a ’kis termetű, esetleg testileg is nyomorult, jelentéktelen ember’ képi megjelenítése, mert egy jégcsúszdán csicsconkázó egér nemcsak képtelen, hanem megmosolyogtató és ugyanakkor jelentéktelen jelenség is (az összetett szó „férég” előtagja ’egér’, „iszánk” utótagja pedig ’jégcsúszda’ jelentésű). A *gyúródik, mind Zsögöd közt egy juh* szóláshasonlat alapja és egyszersmind a humor forrása a látszólag egymást kizáró ellentét (oximoron): ha a juh egyedül megy az utcán, miért és hová gyurakszik? A *kakastejjel van sültve* gyerekhez szóló, evésre felszólító biztatás performatív hatásának alapja a képtelen tartalom nyílt és egyértelmű felvállalása. A be nem következhető, lehetetlen dolgokra való utalás érthető, logikus módon történik képtelen zoomorf képekkel: *Addig még sok seggetlen varjú szarik!* (= sohanapján); *Inkább kecskén/kutyán szántok!* (helyzetmondát: valaminek a megtagadása). Néhány további ilyen képtelen, abszurd metafora: *A kecske a vonatot elkerüli.* (= a ráfordított költés a keresetet meghaladja); *Kétyög, mind a lófasz a tokjába.* (= nagyon ideges, dühös); *Van, akinek a lófaszt a hátába vágják, s mégés a seggibe szökik.* (= szerencsés ember); *Ügyelj, met a rézfaszú bagoly mēgreszel!* (= vigyázz magadra!); *Prücsköt herélünk harmadába [s gyere/jere te és kalákába!]* (= helyzetmondát: kitérő, semmitmondó válasz a ’mit csinálnak?’ kérdésre).

A metaforikus képek társadalmi beágyazottsága

Egy közösség nyelvi öntudatának legfontosabb fokmérője, hogy az emberek milyen mértékben figyelnek a beszédre, milyen mértékben tartják elvárásnak a pontos és találó nyelvi megnyilatkozásokat, megbüntetik-e a nyelvi tévedéseket.

A nyelvet jól birtokló társadalomban az emberek játszanak a szavakkal, meg tudják választani azokat a képeket, amelyekkel árnyaltan fejezik ki gondolataikat. Meggyőződésem, hogy a székelyek még ma is otthonosan mozognak a nyelvi képek „szürkületi tájában”, pontosan érzik a jelentések különbségeit. A székely társadalom, melyik az itt közreadott zoomorf képeket létrehozta, nagyon figyel a beszédre. Ha kell, vidám kacagással, lelkes egyetértéssel megjutalmaz egy-egy találó képet, de ha kell, gúnykacajjal, tiltakozással megbünteti egy-egy beszédhelyezethez nem illő nyelvi kifejezést. Azaz él a „szürkületi táj” adta mozgáslehetőségekkel.

Annak, hogy egy közösségen belül metaforikus képek tömkelege legyen használatban, több feltétele is van. Mindenekelőtt a közösségnek ismernie kell a metaforák forrástartományát (a zoomorf metaforák esetében az állatok világát), hiszen ennek hiányában a képek nem jöhetnek létre. Ha például a *szűgyhám fesziül* szólás ’férfiúi nemi gerjedelem’ jelentését meg akarjuk érteni, tudnunk kell, hogy a *szűgyhám* a terhet húzó ló hámjának elülső, melli részét jelenti. Vagy a *meg van gyűlve a teje* szólás ’nyugtalan, ideges, izgága’ és ’siet valahová’ jelentéseinek megértéséhez szükséges tudni azt, hogy a tehénfejésnek a megfelelő időben kell történnie.

A hagyományos paraszti életvilág pusztulása előidézheti a hozzá tartozó közösségi metaforák (például szólások, közmondások, egyéb állandó kifejezések) egy részének eltűnését, de ha erre minden nyelvi kifejezés esetében nem is kerül sor, ezek a képek már csak mint értelmüket, képi tartalmukat vesztett kulturális csökevények, *survival* jelenségek élnek tovább, és így szokványossá válva már nem hoznak létre esztétikai élményeket.

A metaforikus képek jelenléte egy-egy közösség életében nemcsak a fenti kognitív feltételektől és körülményektől, hanem a nyelv életének pragmatikai körülményeitől is függ. A beszélőközösségnek mindenekelőtt késznek kell mutatkoznia arra, hogy elfogadja ezeket a képi metaforákat. Ebben a vonatkozásban a metaforikus képek lehetnek a közösségi öntudat forrásai (például ma szerepet játszanak a székely öntudat kialakulásában), de kiválthatnak nyelvi stigmatizációt is. Az ismert metaforikus képek mellőzése olykor önstigmatizációnak tulajdonítható. Ezen a ponton jegyzem meg azt is, hogy a székely nyelvjárás metaforikus képeit a magyar középosztály és az értelmiség félreértette,

amikor a XX. század első felében létrehozta és máig élte a „csavaros eszű góbé” mítoszt.⁹ A képi világ félreértésének alapja egyfelől vélhetően a tudatlanság volt (az, hogy sem a képek háttérében létező életvilágot, sem a képeket működtető képi logikát nem ismerték), másfelől bizonyos szándékossággal is számolnunk kell: ez az „érdekes” képi világ az úgynevezett „székelykedés” formájában bekerült például az alacsonyabb esztétikai értékkel bíró szépirodalomba, valamint más művészi alkotásokba, a kereskedelembe, az értelmiség által irányított népszokásokba (például lakodalmi vőfélyek rigmusai) stb.

9 Erről az átértelmezésről bővebben: Biró 1997.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Biró 1997.** Biró A. Zoltán: *Hétköznapi humorvilág*. ProPrint Könyvkiadó, Csíkszereda, 1997.
- Gombrich 1997.** Gombrich, Ernst: *Icones symbolicae*. A szimbolikus kifejezés filozófiái és ezek hatása a művészetre. In: Pál József (szerk.): *Az ikonológia elmélete*. JATEPress, Szeged, 1997. 31–114. (Ikonológia és Műértelmezés 1.)
- Hankiss 1985.** Hankiss Elemér: *Az irodalmi mű mint komplex modell*. Magvető, Budapest, 1985.
- Kemény 2001.** Kemény Gábor (szerk.): *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2001.
- Kövecses 2005a.** Kövecses Zoltán: *A metafora*. Gyakorlati bevezetés a kognitív nyelvészetbe. Typotex Kiadó, Budapest, 2005.
- Kövecses 2005b.** Kövecses Zoltán: Túl a fogalmi metaforákon. In: Kertész András – Pelyvás Péter (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI. Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 71–88.
- Lakoff–Johnson 1980.** Lakoff, George – Johnson, Mark: *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago, 1980.
- Máté 2007.** Máté Zsuzsanna: A ’nem konvencionális’ költői metaforák oszcilláló esztétikai hatásmechanizmusáról. *Pro Philosophia Füzetek* 49. *Történet- és kultúrbölcseleti almanach*, (2007) 1. szám, <http://www.c3.hu/~prophil/profi071/mate.html>; a letöltés időpontja: 2022. június 30.
- Szemerkenyi 1988.** Szemerkenyi Ágnes: Közmondás és szólás (proverbium). In: Istvánovits Márton (szerk.): *Magyar Néprajz V. Magyar népköltészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 213–237.
- Ujváry 2000.** Ujváry Zoltán: Ló a gömöri nép szólásaiban. *Magyar Nyelvjárások*, XXXVIII. (2000) 447–450.

A D A T T Á R

A zoomorf metaforikus képek itt következő adattári részét szótárszerűen állítottam össze. Egy-egy szócikk kövér betűvel szedett címszava általában valamelyik állat neve (**bagoly**, **kukukk**) vagy pedig valamilyen állatokra jellemző, illetve állatokkal kapcsolatos emberi tevékenység (**bézőr**, **farol**). Azok a címszók, amelyeknek sem a tájnyelvi hangalakja, sem a tájnyelvi jelentése nem különbözik a köznyelvitől, szögletes zárójelbe kerültek ([**farkas**], [**hágik**]). A címszó után következnek a metaforikus nyelvi szerkezetek és ezek helyi jelentései olykor egy-egy jellemző példamondattal együtt. Az állandó nyelvi szerkezetek nyelvi megformáltságát szem előtt tartva célszerűnek láttam külön csoportokban egymástól elkülöníteni a közmondásszerű nagyobb frazeológiai egységeket (**Fr.**), az igei kifejezéseket (**Kif.**) és a metaforikus tartalmú, külön- vagy egybeírt jelzős szerkezeteket (**Sz.**). Egy-egy ilyen egységen belül a metaforikus képeket tartalmazó nyelvi szerkezeteket a fogalomalkotó szavak alfabetikus rendje szerint állítottam sorrendbe.

Ahol egy-egy metaforikus kép megértése néprajzi magyarázatokat igényelt, ezeket a szövegrészeket az **Nr.** rövidítés vezeti be. További használt rövidítések: **Gyak.** = gyakorító ige, **Kics.** = kicsinyítő alak.

A zárt *ë* hangot ennek jelentéseket megkülönböztető szerepe miatt a címszókban, a metaforikus kifejezésekben és a példamondatokban egyaránt jelöltem.

[**agár**] 'sovány' „*Agár embër vót.*”

[**bagoly**] **Fr.** *A bagoly [a faszát] leeresztette.* 'nehéz, kilátástalan helyzet alakult ki' „*Ha nem jötteték vóna, itt nálunk biza a bagoly leeresztette vóna.*” „*Ha a nagy terü alatt ebbe a nagy sárba a tengerszél talál törni, akkor nézhessük magunkot, akkor a bagoly a faszát egészen leeresztette.*”; **Ügyelj, met a rézfaszú bagoly megreszel!** 'vigyázz magadra!' (tréfás) – **Nr.** *A rézfaszú bagoly ijesztő hiedelemként.* Hasonló a *böbös*, *mumus*, *vankuj* stb. gyermekijesztőkhöz. Általános elterjedtségük archaikus eredetükre utal. **Kif.** *baglyoskodik.* 'éjszakázik, virraszt'.

- bakk** 'bak, hím állat' **Sz. bakkbúz** 'humortalan, magányos férfiember' „*Ez a bakkbúz Zolti se kap immá s; ha fejjérnépet magának.*”; **bakklegén** 'vénlegény'
- [**barom**] 'durva, műveletlen ember' „*Hogy tudsz ekkora nagy barom lenni!?*”
- [**begy**] **Kif. begyéz.** 'büszkén, hivalkodóan jár, kelletti magát, magára vonja a figyelmet' (ló, női személy) „*A ló se mind ló. Az úton úgy begyéznek, s mikor a nehéz terüvel menni kell, curukkolnak.*” „*A lányok mind ott begyéztek az úton vasárnap délután.*”; **Mögveti a begyit.** 'jóllakik, degeszre eszi magát'
- [**béka**] **I. Fr. Annyi, mind békán a tollu.** 1. 'csupasz' 2. 'nincstelen' „*Annyi a pénze, mind békán a tollu.*”; **Merkél, mind a béka a csihánba.** 'tágra nyílt szemmel haragosan néz' „*Nem szól hézzám, csak merkél réjám, mind a béka a csihánba.*”; **Ha/hol tó nincs, ott béka sincs.** 'a félrelépésnek, tiltott nemi kapcsolatnak a nő az oka' „*Ha a menyecske olyan vóna, úgy eltaszitaná! Após, nem após, de ha kell, kell! Hol tó nincs, ott béka sincs.*” → rekég
- béüt** 1. 'beront, támad' (állat) „*A medve béütött a marhák közi.*” 2. 'beront, támad' (ember, természeti jelenség) „*A tél az idén igen hamar béütött, hamar leteleltünk.*”
- bézör ~ bézür** 1. 'mohón iszik' (állat) „*A tehen szonnyas, erőst zőri bé a vizet.*” 2. 'mohón iszik' (állat) „*Úgy zūri bé a pálinkát, mind a vizet.*” „*Égy béfaló falást nem ett, csak zőрте bé a pálinkát.*”
- [**bika**] **Fr. Mindén türkös bika a maga fejjire hányja a fődet.** 'a verekedős, kötekedő természetű ember magának szerez bajt'; **Kif. Türkölnék.** (inkább többes számban) 1. 'egymásnak feszített homlokkal küzdenek, öklelődnek' (hím állatok, pl. bikák, szarvasok) „*A szarvasbikák reggelig türköltek.*” 2. 'küzdenek egymással' (emberek) 3. 'haragszanak egymásra' 4. **Nr. A türkölés** gyermekjáték neve: fiúgyermekek egymásnak feszített homlokkal megpróbálják egymást hátrataszítani. „*Gyere, türköljünk!*” **Sz. türkös bika** 1. 'verekezős bika' 2. 'verekezős természetű ember' → szarv
- [**bocs**] 1. 'bivaly vagy medve kicsinye' 2. 'csecsemő, fiúgyermek' „*Annak a bocsát tették vót bé hézzád, ugye?*” „*Anyám nem akarta, hogy én egy oláh bocsához hézzaménjek.*”
- [**bogár**] **Fr. Aki bogár után menyén, hamar szarba habarodik.** 'aki nevetséges célokat akar megvalósítani, komolytalan vagy bolondos embereket követ, hamar bajba kerül' **Kif. bogárodzik ~ bogározik, el~, ki~, oda~** 1. 'legyek,

bögölyök csipései miatt ide-oda futkos' (állat, leginkább szarvasmarha) 2. 'ide-oda szaladgál' (gyerek) „*Hova a sújba bogárodzol annyit?!*”; **elbogárodzik ~ elbogározik** 1. 'elfut, elszalad vhová' (szarvasmarha,) „*A tehenyék valamerre elbogároztak.*” 2. 'játékosan elfut, elszalad vhová' (gyermek); **bo-garászik** 'tetvészkedik' - Eufemisztikusan megnevezve.

[**bolha**] Fr. *Bolhából élőfántot csinál.* 'eltúloz vmit'; **Köhög a bolha, pedig nincs tüdeje.** 'olyasmibe szól bele, olyan ügyben tiltakozik, amihez nincs jogosultsága'; **Szökik, mind a nikkélbolha.** 'fürge, ugrik.

bornyu 'borjú' Kif. Bögi a bornyát. 1. ' (tehén) keresi a borját, vágyakozik utána' 2. '(anya) keresi a gyermekét, vágyakozik utána'; **bornyúdzik, még~ (vki után/vmiért).** 'vágy(akoz)ik vmire' „*Rég az üdeje, hogy bornyúdzik, hogy valahogy még kéne nézze a pityókafődet.*” „*Héjába mondom neki, hogy annyit ne bornyúddzon a dolog után.*”

bög(i) ~ bőget(i), még~ 1. 'siratja vmijét, vágyakozik vmi után' (állat) „*Ha a bornya elpusztul, még a tehen és megbögi.*” 2. 'sirat, sajnál vmit/vkit' (ember) **Gyak. bőgededzik ~ bőgedézik** „*Többet immá ne bőgedézz!*” **Kif. rököl** 1. 'bög' (állat) 2. 'ordítva sír, szaggatottan hangosan zokog' (durva) „*Itt nekem héjába rökölsz, mégmondtam, hogy nem mész sehova!*”

[**bőr**] Fr. *A bőre a rúdra kerül.* 1. 'elpusztul, megdöglik' (állat) 2. 'meghal' (ember) (durva); **Csuda, hogy a bőre és mégvan.** 'sokat dolgozott, nehéz sora volt, csoda, hogy még egyáltalán él' „*A csuda (értsd: az a csoda), hogy még a bőröm és mégvan.*”; **Nem ér többet/annyit, mind a bőre/a bőrínél. ~ Nem éri még a bőrit.** 'értéktelen, dologkerülő' (ember) „*Olyan cifra menyecskét kaptak, hogy nem ér többet, mind a bőre.*”; **Láttam én a cigán hátán juhbőrt és, s báránbőrt és!** 'láttam már öreg halottat és fiatal is' – Magyarázata: „*A báránbőrre és sor kerülhet, nemcsak a juhbőrre. Az öregnek meg kell halni, de a fiatal és megghalhat.*” **Kif. bőröl (vkit).** ~ **mégbőröl (vkit).** 'megfizettet vkit vmiért, kizsákmányol' „*Ha az ügyvédék kezibe kerülsz, jól mégbőrölnék.*”

búgik 1. 'ivarzik' (kocadisznó) 2. 'közösül' (nő) **Kif. búghatnék ~ búghatnékja van** 1. 'párosodási időszakban van a kocadisznó' „*A disznyó búghatnék, el kell vinni a kanhoz.*” 2. 'nemi gerjedelem' (nőre)

camtat 1. 'cammog' (medve) 1. 'cammog' (ember) „*Apámat Nagy Èmrené úgy hitta hogy Camtató Mójzi.*”

cinkus 'nyílcedula, sorshúzásos osztó-cédula' **Fr. *Ki van húzva a cinkus rēja.***

~ **Rēja van húzva a cinkus.** 1. 'a pusztulásra, eladásra stb. szántak közé van sorolva' (állat) 2. 'meg akarják büntetni, haragszanak rá' „*Régtől ki vót a cinkus rēja húzva, s osztán végül ki és vették (ti. a munkahelyéről).*”

cocókázik 1. 'lovagol' 2. 'lószekérrel szekerezik' 3. 'járművel ide-oda jár' (gúnyos) „*Vajon még meddig cocókázunk?!*” – Gyermeknyelvi szó. **Kif. *cocókáztat ~ cocóztat – cocókázta ~ cocóztassa*** 1. 'lovon sétáltat' 2. 'lószekérrel szekereztet' 3. '(járművel) magával visz' „*Akkor kellett cocókáztatni Szērédába, amikor neki kedve szottyant.*”

[**cubák**] 1. 'comb' (állaté) 2. 'comb' (emberé) **Kif. *Mégcubákosodik.*** 'még hízik'

curuk(k)! (lónak) – 1. Ló hátráltatására használt szó. 2. Parancsszó ember hátráltatására. (durva) **Kif. *Curuk(k) hátra!; Hí curuk(k)!; curuk(k)ol, hátra~, ki~, neki~, oda~, vissza~*** 'hátrál' (ló, ember); **curuk(k)oltat, hátra~, ki~, neki~, oda~, vissza~** 'hátrálásra kényszerít' (lovat, embert) „*A buglyának jól neki kell curukoltatni.*”; **visszacuruk(k)ol** 'meghátrál' (ló, ember – átvitt értelemben is) „*Innen nekünk most má nem lehet visszacurokkolni.*”; **visszacuruk(k)oltat** 'hátrálásra kényszerít' (lovat, embert – átvitt értelemben is) „*Én biza tégedet most visszacurokkoltatlak, met ebből vásár nem lesz!*”

csá! 1. 'jobbra tarts!' (állatterelő szó: ló v. szarvasmarha számára) 2. 'előre indulj!' (embernek) Változata: **csá hí elé!** (durva)

csáfog 1. 'csipog, sír' (csirke) „*Étlen-szonnyan csáfogtak a csürkéek egész nap.*” 2. 'sír, panaszkodik' (ember). (gúnyos)

csángál, el~, oda~ 1. 'a csordától, nyájtól eltávolodik, szabálytalanul külön utakon jár' (állat) 2. 'a közösségtől eltávolodik, tévelyeg' (ember) – **Nr.** A csángó népnév etimológiája.

csemmög 1. 'csámcsog' (disznó) 2. 'csámcsog' (ember) **Gyak. *csemmögтет*** „*Csemmögтетük a halhúst.*” **Sz. *csemmögős*** 'ragadós' „*Csemmögős sár vót.*”

csészle 'szunyog' **Kif. *csészlész(ik)*** 1. 'szunyogokat üt' 2. 'keres, felkutat vmit kevés eredménnyel v. nem túl nagy lelkesedéssel' „*Csészlésztünk róka gomba után.*”

csimmasz 'csimasz' (= hernyószerű kártékony bogár a veteményeskertben) – „*A csimmasz kövér helyekén, ganyés vagy vizes földön van.*” **Fr. *Félmént a***

csimmasz az agyára. ~ **Csimmasz van az agyán.** 'megbolondult, okoskodik v. tudatlankodik' „Valami csimmasz félment az agyára, s most rajtam követelődzik.”

csirikol 1. 'csiripel' (madár) „Arra ébredtem fél, hogy má csirikolnak odaki a madarak.” 2. 'hangosan gyorsan, sokat beszél, csármál' (gyermek, kislány) „Ott csirikoltak a lejánkák az udvaron.”

csitkol (vkivel, vki után) 1. 'a csikó a kanca után jár' 2. 'idősebb vagy tekintélyesebb személlyel jár, nem marad el tőle' (leginkább gyermek) „A gyermek örökké ott csitkolt az anyjával.” „Én nincs mit ott csitkoljak a pappal, méhet házszéntelni a cigányokhoz egyedül és!”

[**csont**] **Kif. Csontra hízik.** 'lesoványodik' (tréfás); **csontolódik, bé~, le~ (vho-vá)** 'elhelyezkedik, lefekszik' „A kocadisznyó bécsontolódott a helyire, s a malacok odabúttak hozzá.” „Este mü korán le szoktunk csontolódni.”; **Kihánya a csontjait.** ~ **A csontjai kiülnek.** 'lesoványodik, kijönnek a csontjai' (öregember v. öreg állat, főleg marha) „Négyvenhatba szározság vót, nem vót takarmán, az állatok azon a télén kihánták a csontjaikat.”

csordál (vki(k)kel) 'együtt jár csoporttal, társasággal' „Éggyütt csordáltak ide-oda.”

csök(e) ~ **csög(e)** 'ló nemi szerve' „Ha a lovat csípi a légy, füstölni kell mellette, s valaki legyezze a csökit.” **Sz. csökbér** ~ **csögbér** 'nemi közösülés fejében a férfinak nő által adott fizetség' „Marikának az agyán van a porckopás, hogy képes ilyen drágán megfizetni annak a románnak a csökbért.”

csűg 'fejletlen, torz, kicsi' (állat, ember) „Ha csűg, akkor idétlen, féjszég, nem valóságos. Állat és lehet, ember és lehet. Valami, ami nem fejlött, hiányossága van.” „El kell hagyni a tehen fejésit, me osztán csűg lész a bornyuka.” **Kics. csűgöcske.**

csürke 'csirke' **Fr. Nekiszökik, mind a csürke a takonnak.** 'hirtelen elkezd vmit, kap vmin'

darvadozik 'búslakodva gubbaszt' „Ott darvadozott ő és egy darabnég, s osztán szépen hazamént egyedül.”

déllő ~ **dérlő** 1. 'állatok déli pihentetésére szolgáló bekerítetlen, általában árnyékos hely legelőn' 2. 'pihenőhely' (pl. munkahelyeken) „Kijöttünk egy

cséppét a déllőbe szivarozni.” – Ny. Az *l* helyetti *r*-es ejtést helyi nyelvjárási sajátosság magyarázhatja. Analógiák: *alsó* ~ *assó* ~ *arsó*, *első* ~ *erső*, *Karsa*. **disznyó** 'disznó' Fr. *A káposztaléleves akkor jó, ha egy disznyó belé van dögölve.* (ti. ha friss hús van benne); *Az orra kerekedjen még, mind a többi disznyóknak!* – Átokformula. Tréfás.; *Döglött disznyónak nem kell pajta(ajtó).* 'öreg, impotens ember nyitott slicce'; *Disznyóra bársonköntös.* 'méltatlan dologra pazarolt érték'; *Éhes disznyó makkal álmodik.* 'vágyik vmire, amit nem érhet el'; *Hallgatkozik, mind a süket disznyó a zabba/búzába/rozsbába.* 'tudatában van annak, hogy hibázott, ezért lapít, hallgat'; *Érdéke [hogy ügyeljén magára], mind a Vinnyogó disznyájának.* 'saját érdeke, hogy gondja legyen magára' – A szólás egy vélhetően valóban elhangzott párbeszédből származik. Egy Vinnyogó gúnynevet viselő öregember sok disznót tartott. Ősszel kihajtotta őket makkoltatni a bükkerdőre, és ott magukra hagyta az állatokat. Amikor arra figyelmeztették, hogy ott a disznókat megesszik a vadak, ezt felelte: „Hát érdeke, hogy ügyeljén magára!”; *Haragszik a disznyópásztor, s a falu nem tudja.* 'alacsonyabb rangú személy duzzogása, ami jelentéktelen, csak ő maga tud róla'; *Nem öröztünk együtt disznyót!* 'tekintélyesebb v. idősebb vagyok, add meg a tiszteletet'; *Szomorú disznyó-szar, de mégrepesztél, / míg a nyáron a porba hëmpërëgtél!* – Ritmusos, rímes helyzetmondattal. Jelentése: 'szomorú, kedvetlen ember'. A rigmust ahhoz intézik, illetve arra vonatkoztatják, aki ok nélkül szomorkodik, de nem hagyja magát megvigasztalni. Durva.; **Kif. disznyólkodik** 'disznó módra viselkedik' (ember).

[döf] (vkit) **Kif. mēgdöf** 1. 'megdöf' (állat) 2. 'meglök, figyelmeztet' „Mēgdöf-tem, hogy ne horkoljon.” 3. 'szóval megbánt' „Ha találkozunk, ő örökké mēgdöf valamivel.” **Gyak. (mēg)döföd.**

dungó 'dongó' **Sz. szardungó** 'jellemtelen ember'

farkal (vki után) 'követ vkit, nem marad el tőle' „A gyermek egész nap ott farkalt az anyja után.” – Úgy követi, mint a fark az állatot: ide-oda jár, de tőle nem marad el.

[farkas] Fr. *Csíkba a farkas nem eszi még a telet.* 'a tél, a hideg soha nem marad el'; *Farkasok döge!* – Szitokszó állatnak, főleg lónak.; *Farkas bárán(y) bõrbe csak lopni jár.* 'mágát képmutató módon kedvező színben feltün-

tő veszélyes, kegyetlen ember'; *Farkast emlégetnek, s a kert alatt sétál.* – Helyzetmondat. Akkor mondják, ha váratlanul épp az jön oda, akit előbb emlegettek; *Lágy pásztor mellett gyapjat szarik a farkas.* 'ha nem elég határozott, erélyes egy ügy megbízott felelőse, akkor a rábízott vagyomból mások garázdálkodnak'; *Mindëgy, hogy a farkas eszi-ë mëg vagy a medve.* 'így is, úgy is veszteség'; *Olyan éhës, mind a farkas!* 'nagyon éhes'.

farol ~ fartal, el~, félre~, helyre~, ki~, mëg~, oda~, vissza~ 1. 'farát fordítja' „*Farol a ló.*” **Kif. elfarol ~ elfartal (vmitől, vmi mellől)** 1. 'a farát félrehúzza vmi mellől, pl. nem veszi fel a terüt' (ló v. szarvasmarha) 2. 'gyáván, sunyin félreáll vmi mellől, feladja előző álláspontját' (ember) „*Végül elfartalt mindënki, s én egyedül maradtam.*”; **odafarol ~ odafartal (vhová, vmi mellé)** 1. 'helyére áll' (ló v. szarvasmarha) 2. 'odaáll vki/vmi mellé' (ember); **visszafarol ~ visszafartal** 1. 'visszahököl terühúzás közben' (ló v. szarvasmarha) 2. 'visszatér korábbi álláspontjához, helyzetéhez' (ember); *Farta, nye!* Állatterelő indulatszó, a tehenet állítják így félre. Embernek mondva udvariatlan, durva; **mëgfartal (vkinek)** 'a farát odafordítja közösüléshez' (nöstény állat, női személy) „*A mú legényünk búghetnék, s a magik lëjánnya, ha mëgfartalna neki.*” – **Nr.** paródia, lakodalmi rítusszöveg.

fartaltat, el~, helyre~, ki~, mëg~, oda~, vissza~ 1. 'lovat v. szarvasmarhát a helyére léptet' 2. emberi viselkedést helyreigazít „*A vége a lëtt, hogy mindënkít helyrefartaltattak: bé këllëtt a kollektívbe állani.*” **Kif. mëgfartaltat (vkit)** 1. 'hátraléptet, visszahököltet' (lovat v. szarvasmarhát) 2. 'visszafordít, legyöz vkit' „*Mü itt hëjába szökdösünk, met kicsin vagyunk, s osztá végül münköt ës mëgfartaltatnak.*”

fërég 'egér' **Fr. Amëtt a fërég a szalonnát mëgrágtá, azëtt a szalonnát mëg nem këll elvetni.** 'a tisztátalan, esetleg már állapotos leánynak meg kell bocsátani'; **Elmëntek a macskák, s a fëregék táncolnak.** 'a felettesek/szülök hiányában a beosztottak/gyerekek kedvükre szórakoznak'; **A fërég ës mëgunja ëgy likra járni.** 'az egy nővel fenntartott nemi kapcsolat unalmas'; **A fërég mëgáll rajta.** 'vastag tejfel'; **Sz. fërégiszánk** 'kicsi, nyomorult ember' (az *iszánk* szó jelentése: 'csúsza a jégen') „*Te sëmmi fërégiszánk!*” (szitkozódás, gyalázkodás)

[fül] ~ **fil** 'fül' **Kif. Olyant mondok/csinálok, hogy füle lesz. ~ Ennek füle van!** 'rendkívüli, szokatlan dolog, jelenség'; **Sz. fülitől/filitől farkáig** 'elejétől végig, teljesen' „*Filitől farkáig nem vót üdö kérdëzzem.*”

ganci 'gúnár' **Fr. Olyan, mind a ganci pëte.** 'horgas' (a *pët* tájszó jelentése: 'hím-
vessző') „*Ez a kaszakanta olyan, mind a ganci pëte.*”

[gólya] **Fr. Ængëm se a gólya kötött!** 'én sem vagyok akárki, nekem is jár a tisz-
telet'; **Kering, mind a gólyafos/gólyaszar a levëgöbe.** 'kószál, tévelyeg'

[gyík] → *kégyó* (kígyó)

[**hág(ik)**], **mëg~** 1. 'nagyobb állat hímje (csödör, bika, kos) nöstényével pá-
rosodik' 2. magáévá tesz (férfi nőt) **Kif. hághatnék ~ hághatnékja van** 1.
'párosodhatnék' (csödör) 2. 'nemi gerjedelme van' (férfi); **Fr. Mëghágja az**
ördög. 'tulajdonába veszi a démon' (vallásos képzet) „*Immádkozom, hogy*
az ördög ne hághasson mëg.”

hajdász 1. 'hajkurász, kerget' (állatot, embert) 2. 'keres' „*Hajdásztam az altatót*
ës, s osztán valamiket adott ës az orvos.”

[**hajt**] (vkit) 1. 'hajt' (állatot) 2. 'biztat, ösztönöz' (embert)

herél, ki~, mëg~ 'ivartalanít' „*Kiheréllek!*” ~ *Mëgheréllek!* (fenyegetés, gyermek-
hez) **Fr. Úgy orditt, mintha herélnék.** 1. 'ordítva sír, jajgat' 2. 'csúnyán, han-
gosan énekel' „*Lörincz Sándor temetëssin úgy ordittottunk, mintha heréltek*
vóna, szëgyëllhettük magunkot.” (értsd: énekeltek a halotti torban, megölték
a halott legénytársuk lakodalmát) **Kif. Ki van herélve.** 'impotens'

[**in**] **Kif. Szakad az ina.** 1. 'nem bírja a terhet' (állat) 2. 'nem bírja a terhet' (em-
ber) (átvitt értelemben is)

ízink 'maradék, ételmaradék' (állati és emberi) „*Maradt ëgy kicsi ízink a já-*
szojba.” **Kif. ízinkël** 'turkál az ételben, étvágytalan; maradékot hagy' „*Ne*
ízinkëlj, hanem ëgyël rendëssën!”

jártást/jártásba vësz(ën) 'határozottan, gyorsan megy vmi felé' (állat és ember)
„*A tehenyëk ëgy darabnég jól ëttek itt, de osztán ëccër mëgindultak, s jártást*
vëtték vót, úgyhogy alig értem vót ököt utol.”

[**juh**] **Fr. Gyúródik, mind Zsögöd közt egy juh.** 'gyurakodik, tolakszik'; **Forog,**
mind a kergetegës juh. 'bolondul, értelmetlenül forog körbe'; **Mëg van ker-**
getegësëdve. 'megbolondult, szokatlanul furcsán viselkedik'; **Sz. kergetegës**
juh. 'métélyes' (juh) „*Juhnál van olyan, hogy ilyen csimmaszfële mënyën az*

agyára. *A juh forog körbe, az a kergetegés juh.*” „*A juh kergetegés vót, s megdöglött.*” **kergetegés bolond** ’bolond, aki kihívó módon zavarodott, esetleg fizikai mozgásán is látszik a zavarodottság’. – **Nr.** Az állandó szókapcsolatok alapja egy juhbetegség. Az ún. *kergetegés juh*nak az agyát *csimmasz* (lásd ott!) támadja meg, aminek folytán a juh körbe kezd forogni, úgymond „megbolondul”. **Fr. Könnyezik, mind a Bolygó Péter joha.** ’szivárog a szeméből a könny’ „*Nem mondta, hogy mi baja, csak csendésen könnyezett, mind a Bolygó Péter joha.*” – A juhnak a szeme fáj, ezért könnyezett. **Kif. kasárt fordít** 1. ’juhkosár (karám) helyét megváltoztatja’ 2. ’tartózkodási v. nyugvóhelyet változtat’ 3. ’álláspontot változtat’ 4. ’vkit elhagy, máshoz szegődik’ **Nr.** A *kasár* szó jelentése: ’szétszedhető akol, juhkosár, karám, amelybe éjszakára a juhsereget vagy a marhacsordát beterelik’. A kaszálon felállított *kasár* a terület trágyázását, *kasározását* szolgálja. Hogy a *kasáros* területet fokozatosan növeljék, a *kasár* helyét időnként megváltoztatják (*kasárfordítás*); **serégélnek** ’nagy seregben, csoportosan mennek’ (állat, ember)

kabalahúgy 1. ’kanca vizelete’ 2. ’állott, poshadt v. meleg ivóvíz’ „*Én ebből nem iszom, met ez tiszta kabalahúgy!*”

[**kakas**] **Fr. Kivette a kakas a vámot.** – A meghámozott főtt tojás hiányzó részére mondják. **Kif. bëndérez(ik) ~ bendéresz(ik)** 1. ’kakas tyúkot meghág’ 2. ’férfi nőt magáévá tesz’ **Sz. kakasszar** ’oda nem tartozó, kínos, kellemetlen dolog’ „*Mégvették a lakást, de kakasszar, bankköcsön és van benne.*”; **kakastej** ’nem létező, képzeletbeli tej, ami a kenyérnek vagy kalácsnak a gyermeki képzelet szerint csodálatos jó ízt ad’ „*Gyere, véd el, met ez kakastejjel van sütvé.*”

[**kecske**] **Fr. A kecske a vonatot elkerüli.** ’a költés a keresetet meghaladja’ „*A gabonának nincsen ára, a szántás s az arattatás pedig sokba kerül, úgylágy végül a kecske a vonatot elkerüli.*”; **A kecske se ményén a vásárra, de ütik az inát.** ’rákényszerítik vmilyen neki nem tetsző dologra. **Kecske s juh – kétféle gyapjú!** ’nagy (érték)különbség van a két dolog között’ „*Bartis Albét, Babinak hitták, féjszeg embér vót, s kaszálta a pityókatárét. Rosszul mént neki, mégsajnáltam, odaméntem s egy néhány rendét neki bévágtam. Mikor látta, hogy én hogy kaszállok, elkezdte: »Kecske s juh – kétféle gyapjú!«*”; **Ha kecs-**

kén/kutyán szántok se (tészék vmit). ~ Inkább kecskén/kutyán szántok! 'inkább még nagyobb nyomorúságot, nehézséget vállalok, mintsem hogy ezt tegyem' „Ha kecskén szántunk se mēnyünk hēzzik kőccsönēt.” *Pattog/szökdősik, mind a kecskeszar a dēszkán.* 'felesel, tiltakozik, neki áll feljebb'; *Űgy szereti, mind a kecske a kést.* 'nem szereti, gyűlöli'; *A vén kecske és mēgnyalja a sót.* 'az öreg embert is érdeklik a fiatal nők'

kégyó 'kígyó' **Fr. Akit égyszēr a kégyó mēgmart, még a gyéktól és fél.** 'veszélyes tapasztalatot szerzett, ezért később indokolatlanul is óvatos' *Fújja a kégyó-követ.* 'áskálódik vki ellen, haragot tart vkivel' „Métt fúvod úgy rēám a kégyókövet, én nem vétettem semmit?"; *Kégyót melenget a kebelibe/kebelin.* 'olyan embert pártol, aki később hálátlansággal fizet.'

[kos] Kif. Vagy kosul, vagy bakkul. 'mindenképpen' „Vagy kosul, vagy bakkul, de valahogy el kell vigyem innét ezt a ganyét.” – Mind a kos, mind a bak hím állatot jelent. Tehát a választási lehetőség valójában nem adott – erre van alapozva a jelentés. Tréfás.; *koslat* 1. 'járkál' (kos) 2. 'túl sokat, gyakran jár vhová' (ember)

körömködik 1. 'kapaszkodik' (állat) 2. 'iparkodik' (ember) „Körömködnek-ē a gyermēkēk, hogy valamit érjenek el?”

[kukukk] Fr. A szalonnát addig nem szabad mēgkezdēni, amíg a kakukk mēg nem szállal. – **Nr.** Tavasszal a télen felfüstölt szalonnát sokáig nem szelték meg, hogy maradjon a nyári nagy mezei munkák idejére.; *Mond, mind a kukukk.* 'unalmasan ismétli magát' **Kif. kukukkol** 'ismételten mond' „Hējába mind kukukkoltam neki, úgy se csinálta mēg.”

[kutya] Fr. Ábrándozik, mind vak kutya a hódvilágnak. 'nevetséges, naiv módon álmodozik vmiről'; *Békapja/elüti, mind a kopó a legyet.* 'mohón, azonnal megeszi' „Sokan vótunk, s azt a kicsi ételt, úgy elüttük, mind a kopó a legyet.”; *Bizonytalan, mind a kutya vacsorája lámpaótás/lámpafúvás után.* 'bizonytalan, reménytelen helyzet, esélytelen dolog'; *Csak ēccēr vót Pestēn [Budán] kutyavásár [s akkor és a kutya, amelyik legelől vót, mēgdöglött].* 'csak egyszer volt kivételesen szerencsés helyzet'; *Gyímēsbe a kilométért egy veszēt kutya mérte.* 'Gyimesben nagyok a távolságok'; *A hamis kutyától félni kell, nem kell hērgēlni.* 'a veszélyes ellenfelet nem szabad irritálni'; *Ingyen még a kutya se szarik.* 'mindennek ára van'; *Kihēgyēző-*

dik, mind a kutyaszar a hóból. ~ Kikopik, mind a kutyaszar a hó alól. ~ Ottmarad, mind hóménéskor a kutyaszar. 'csúfos módon kilátástalan, reménytelen helyzetbe kerül'; *A kutya és haragszik az orráétt.* 'ha ingerlik, az ember joggal lesz haragos'; *A kutyát nem lehet megkötni, úgyes elszabadul.* 'a félrejáró férfit nem lehet visszafogni'; *A kutya és örökké a dombra szarik.* 'aki gazdag, az még gyarapodik'; *A kutya és jó dógába vesz még.* 'jólétben elbízta magát vki, és rosszul, elbizakodottan cselekszik' „El lehet válni az asszonytól, de a kutya és örökké a jó dógába vesz még.”; *Égy kutya kölykezte/kölykedzette ököt.* 'közös a származásuk'; *Ha a kutya a hájat elnyelte, nem okádja vissza.* 'ha vki már megszerzett vmi hasznavehető, csábos dolgot, nem lehet már tőle visszavenni'; *Kicsi kutya nagytól tanul [ugatni].* 'a nagyoktól tanulnak a kicsik'; *A kutyának s a papnak ugatni kell. ~ A papot s a kutyát a szájáétt tartásák.* 'a papnak kötelessége prédikálni, feddeni' - Gúnyos.; *A kutya a szőrit elhányja, de a természetit nem.* 'a rossz természetű ember nem javul meg'; *Kutyaharapást a szőrivel!* 'a bajt ugyanazzal kell orvosolni, ami azt előidézte'; *Mind a kutya, amelyiket leforráztak.* 1. 'kudarcot vallott' 2. 'megszégyenült' „Úgy ment el, mind a kutya, amelyiket leforráztak.”; *Mégszorult, mind a recsenyédi kutya.* 'nehéz helyzetbe került'; *Sok/nem csak égy tarka kutya van a világon.* 'hasonló, de nem azonos dolog' (helyzetmondattal); *Üti a kutyát fa nélkül.* 1. 'mímel vmit' (általában támadó jellegű dolgot) 2. 'álságos módon úgy tesz vagy mond vmit, mintha valóban megtenne vmit, de voltaképpen csak imitálja a cselekvést vagy ígér alaptalanul vmit, de igazában nem áll szándékában vagy nem tudja valóban azt tenni' „Csak járt a szája, hogy így tészén s úgy tészén, de csak ütötte a kutyát fa nélkül, nem akart ő tenni semmit se.”; *Vöröss kutya, vöröss ló, vöröss embér égy se jó.* 'a vörös hajú és arcszörzetű ember rosszféle'. *Kif. elmar (vkít)* 1. 'harapással elüldöz' (állat) 2. 'elüldöz, megvádol' (ember) „Elmarták a papot a faluból.”; *hërgël, fel~* 'mérgecs, bosszant, uszít' (kutyát, embert) „Ha a kutyát sokat hërgëlöd, végül mëgharap.”; *hërgët, fël~ (vkít vmivel)* 'bosszant, uszít' „Hërgëtték örökké az öregët, hogy mondja el, mi történt a szëmivel.”; *kauszol* 1. 'ugat, csahol' (kutya) „A kutya egész éjjel kauszolt, nem hagyott alunni.” 2. 'köhög' „Meghült, s most ëggyet kauszol.” 3. '(csúnyán) énekel „Ki kauszol így? Ez nem ének, ez csak olyan kauszolás.”; *kutyafile!* ~ *kutyának a*

file! 1. 'semmisség, jelentéktelen dolog' 2. tagadás kifejezése; **lekutyapicsáz** 'aláértékel, leszid, pocskondiáz vmit' „Csuli az eladó malacokot jól lekutyapicsázta.”; **ellomoz (vhova)** 'elszalad' (kutya, ember) „Hova lomozott el vajon ilyen hirtelen?”; **orgonál** 1. 'vonít' (kutya) 2. 'sír' (gyermek); **orozmaró** 1. 'alattomosan, sunyin támadó, veszélyes (kutya)' „Ennek csak (ti. kutyának) a szája nagy, de a másik, a csendes orozmaró.” 2. 'sunyi, veszélyes ember'; ~ **orrol (vkire vmiért)** 1. 'haragszik' 2. 'sértődött' „Orrol réám, amiért nem őt fogadtam meg. → macska (Viszi, mind a macska/kutya a tolluseprút.); → kecske (Inkább kecskén/kutyán szántok!) → *sain*

[légy] **Fr. Bassza a legyet (vmivel)**. 'tölti az időt vmivel; hiábavaló, fölöslegesen aprólékos munkát végez'; **Elcsapja, mind a Jóisten a legyet**. 'szélnek ereszt, elbocsát' „Isten számába elcsapta a marhákot, mind a Jóisten a legyet.”; **Könnyebb a legyet megfogni egy csépp mézzel, mind egy hordó ecettel**. 'kedvességgel többre megy az ember, mint szidalommal' **Sz. durrungozó(s) légy** 1. 'dongó légy' 2. 'kitartóan, folyamatosan beszélő ember'

[ló] **Fr. Abrakol(tat) a hëgy alatt**. 'késve, az utolsó pillanatokban végez vmit, próbál felkészülni vmire'; **Bécsapja/béëngedi a gyeplőt a lovak közi**. 'szabadjára enged, nem tart féken' „Amelyik (=aki) a gyeplőt a lovak közi béëngedi, az sonyorog, kénlódik s szënved.”; **Beléjött, mind a ló a fingásba**. 'megszokta, rutinosan végzi'; **A cigán a lován ül, s keresi**. 'olyasmit keres, ami kéznél van'; **Elfut vele a ló**. 1. 'elhiszi magát, gógös lesz' 2. 'milyen káros szenvedély rabja lesz'; **Ûgy elveri, mind szódás a lovát**. 'nagyon megveri'; **Ësszeállnak, mind a lovak az árnyékba**. 'vadházasság, törvénytelen kapcsolat férfi és nő között'; **A fejérnépet fasszal [s lovát zabbal] nem lehet megijeszteni**. 'a nők nem rettennek meg a férfi nemi erejétől'; **Farhámba ül**. 'megmakacsolja magát' „A gyermek farhámba ült, még csak azért sem akar tanulni.” – **Nr.** A húzni nem akaró makrancos ló beleült a farhámba, megmakacsolta magát.; **Fëlbogozza a farkát [s elmënyën]**. 'büszkén, magát kicicomázva elmegy' „Ëgy darabig dógozott velünk, de osztán egyszer csak fëlbogozta a farkát, s elmënt.” – **Nr.** Az ünnepi fogatba (pl. lakodalomba) befogott vagy ünnepi lovaglásra felkészített ló farkát befonták, „felbogozták”, és úgy indultak el vele.; **Fënn hordja/fëlveti a farát**. 'büszkén, peckesen jár' „Még jól férhez tud mënni, jól fënn hordja a farát!”; **Ismerlek fakó, hogy**

milyen húzós vagy! 'lusta, dologkerülő' (emberre, gúnyos); *Kerthöz/falhoz vert lófasz.* 'bágyadt, gyenge, beteg, esetleg másnapos' (személy) „Akart volna dógozni ő és, de csak olyan vót, mind egy kerthöz vert lófasz.”; *Ketyég, mind a lófasz a tokjába.* – Abszurd kép. Jelentése: 'nagyon ideges, dühös, reszket'; *Kotyog rajta a patkó.* 'beteges, halni készül'; *Krisztus (urunk) az elszállt legényétt, s az egyeslovas embérétt nem szénvedétt [, met szénved az magáétt éppe eleget].* – 'a feleség házához nőszült fiatalembernek és az egylovas fogatosnak nehéz, sanyarú élete van' – Nr. A proverbium vallásos és egyszersmind mágikus szemléletet fejez ki: minden szenvedés, áldozat kényszerítő erejű, általa az ember megválthatja önmagát, az üdvözüléshez tehát már nincsen szüksége Krisztus megváltó szenvedésére.; *Kihúzzák a kötőféket a fejből.* 'szabad lesz, elbocsátják (pl. a munkahelyéről)'; „Sze-génnek mahónap húzzák ki a kötőféket a fejből.”; *Látod amott azt a szürke mént, mint védi a seggit a légytől? Úgy védem én a lelkétékét a büntől!* – Prédikáció paródia.; *Lerúgja a patkót.* 'meghal'; *Amelyik ló jobban húz, azt ütik.* 'azt dolgoztatják, aki amúgy is jól dolgozik'; *A ló és megbotlik, pedig négy lába van.* 'bárki tévedhet'; *A ló és odafut, ahol a [zabos]tarisnyát rázzák.* 1. 'az emberek azzal tartanak, aki vmilyen jóval, jövedelemmel ke-csegteti őket' 2. 'félrelépés nemi kapcsolat magát kívántató, felajánló nővel'; *Olyan, mind a (ló)pokróc. ~ Durva, mind a (ló)pokróc.* 'goromba, durva viselkedésű'; *Amelyik ló visszafelé húzza a szekeret, avval nem érdemés.* 'válassz olyan társat, akivel közösek a céljaid'; *A lovat s az asszont úgy sze-resd, hogy ne tudja.* – Ti. visszaél vele, ha észreveszi a feltétlen szeretetet.; *Lófasz [s esti fény]!* – Helyzetmondattal, abszurd kép. Egyfajta verbális „legy-intés”, gesztus. Körülbelüli jelentése: 1. 'nem lesz abból semmi, nem válik be, nem történik meg' 2. 'nem ér semmit!'; *Benne van a lópor. ~ Lóporos.* 1. 'rosszféleség, kutyaság van benne' 2. 'makrancos, kiszámíthatatlan termé-szetű' „Látod-é milyen kicsike, s má hogy benne van a lópor!” – Nr. A lópor az istállózott ló naponkénti tisztogatásánál a vakarás alkalmával a lóvakaró fogai közé gyűlt finom por. Egy Debrecenből származó történeti néprajzi adat szerint a kocsis a lóport a vakaró fogai közül az istálló tisztára separt földjére a ló faránál párhuzamos sorokba verte ki, ezzel a *sorporral* bizonyítva az állat rendes ápolását. (Lásd: Balogh István: A lófogatok Debrecenben

a XVIII–XIX. században. A ló és ökör igazása. *Ethnographia* LXXVI. 1965. 2. 161–186., idézett hely: 173–174. old.); **Március a kehës lovat s a kehës embërt mëgvallassa.** 1. 'a márciusi hideg idöben elöjön a betegség' 2. 'a télutó legyengíti a beteg embert és a beteg állatot, kérdésessé válik a túlélésük'; **Mëg lehet mënet közbe patkolni.** 'lassan, lomhán, lustán jár' (ember); **Az ostor a hátán csattan.** 1. 'ütik a befogott lovat' 2. 'elszenved vmit, megissza vminek a levét' (ember) „Az ostor végül az én hátamon csattan.”; **A száz pëngös paripa és mëgbotlik.** 'bárki követhet el hibát'; **A szügyhám feszüil.** 1. 'a terhet húzó ló hámjának elülső, melli része, szügyháma feszüil' 2. 'akar vmit' (ember) 3. 'férfiúi nemi gerjedelem' „A fiam má a lëányokhoz jár, met nála és a szügyhám feszüil.”; **Van, akinek a lófaszt a hátába vágják, s mégës a seggibe szökik!** 'van, aki mindig szerencsés, minden előnyére válik, még a szerencsétlenség is javára fordul' **Kif. fëllövász[ol] (vkit vmire) ~ fëllövássza magát (vmire)** 1. 'felbiztat, fellelkesít vkit vmire' „Fëllövászoltuk magunkot, hogy mënjünk el mü és nyaralni a Búdösbe.” 2. 'siettet, hajt' „Mëtt lovászoltátok úgy magatokot?"; **Tartsa a gyeplöt.** 'féken tart' „Ha a gyeplöt nem tartod szorosan, ez a kölyök fëlül egësszen a fejedre.”; **lócsics! ~ lócsicst!** 1. 'semmi' „Azt kapsz, lócsicst!"; 2. 'tagadás, tiltás' „Én elmënnék most valahova...« »Lócsicst! Nem mënsz most te sehova!« – Verbális gesztus, amelynek jelentése lehet tagadás, tiltás, legyintés stb.; **lóhalálába 'sietve'** „Idejött nagy lóhalálába, ëppe csak mëgmondta, s futott és el.”; **Kif. ësszerugja patkót (vkivel).** 'konfliktusba kerül vkivel' **lóháton mënyën.** 'gyorsan halad, múlik' „Lóháton mënyën az üdö.”; **lóháton ~ lóhátról vësz.** 'könnyen, komolytalanul nemtörödöm módon vesz vmit, oda se figyel' „Lóháton van véve az és, ami itt bent a faluba van, hát még az erdön!"; **lóhátról beszél.** 'dölyfösen, sietve, nyeglén beszél'; **mëgkantéroz (vkit)** 'elvarázsol, elbájol' „Iréni néni úgy mëgkantérozta Adélkát, hogy a lëjánka mindën vasárnap odajö hëzza.” – **Nr.** A veszélyes női hiedelemények (boszorkányok, szépasszonyok) kantárt ütöttek a férfiak fejébe, és ezzel elvarázsták, például lóvá változtatták őket, majd lovagoltak rajtuk; **pacérozik ~ pacírozik** 1. 'vidáman futkosik' „A ló az udvaron pacérozik.” 2. 'büszkén, fellengzősen járkál' „Ott pacíroztak az úton vasárnap a nagymise után.”; **nagyhúzó** 'kurva' „A vénasszon fiatal

korába nagyhúzó vót, s osztán a kutyának se kellett.” → *kutya* (Vërëss kutya, vërëss ló, vërëss embër egy se jó.)

[lúd] Fr. *Gyermékkorába a lúd a szárnyával hëzzavert.* 'gyengeelméjű vagy naiv felnőtt személy'; *Lúd lúddal, s tyúk tyúkkal.* 'mindenki a magához hasonlóval barátkozzon, házasodjon'; *A lúd nyoma a vízbe nem látszik.* 'a nő félrelépésének nincs nyoma'; *Tapod, mind a lúd a meleg pityókába.* 1. 'egy helyben gyorsan tapos' 2. 'a tettvágytól izgatott, ideges, sietős neki' „*Indulni kellett vóna, de a szeker késëtt, úgyhogy csak tapodtunk, mind a lúd a meleg pityókába.*”

[macska] Fr. *Dógozz, macska!* (tréfás biztatás); *Kidugja a macska a körmit a zsákból.* 1. 'kiderül a titok' 2. 'fény derül a rejtett rosszindulatra'; *A macska úgyës kikaparja!* 'kiderül a titok, a büntett'; *Mëggömbölyödik a talpa, mind a macskának.* 'vízhólyag keletkezik a talpán'; *Pisolyog, mind a macska a köménlevesnek.* 'némán, lelkesedés nélkül, vagy értetlenkedve vagy egyet nem értően mosolyog vmin' (ti. a macska nem szereti a köménymaglevest); *Úgy ül rajta, mind a macska a küszürün.* 'kényelmetlenül, nem megfelelő módon ül vmin'; *Annyiba vëszí, mind a macska a vasárnapot.* ~ *Annyi neki, mind a macskának a vasárnap.* 'nem veszi semmibe'; *Viszi, mind a macska/kutya a tolluseprút.* 'könnyen, gyorsan viszi'; *Kif. Cirmos az orra.* 1. 'a macska kajtárkodott, bünös' 2. 'bünös, hibás ember'; *Sz. kajtár* 1. 'a tilosban is mindent felkutató' (macska vagy ember) „*Kajtár vót Izsák Sanyi az orosz fogságba.*” 2. 'félrejáró, csapodár' (férfi) – Igei alak: *kajtárkodik*; *kércin* 'játékos módon hízelgő (macska vagy ember)' „*Kércin vót a lëjánka eröst, ott csingolászott a nagyapja nyakán.*” „*Az ëjen kércin macskát én nem szeretëm.*”; *kércinkëdik* 'kétszínűen hízeleg, csábít, kedveskedik' „*Jól áll neki a kercinkëdës.*”

[madár] Fr. *Bédugja a száját (vmivel).* 1. 'ételt tesz a madár szájába' 2. 'elhallgattat vkit azzal, hogy vmit ad neki'; *Tátja a száját (vmire).* 1. 'nyitja a csőrét ételre várva' (madár) 2. 'vár vmit, vágyakozik vmire' „*Tátotta a száját a tötélëkës káposztára.*”; *Tátva marad a szája.* 'nem kap vmiből, pedig várta, számított rá' „*Hejába tátotta a száját rëa, végül tátva maradt a szája.*”; *Tátottszájú.* 1. 'málészájú' „*Ha valami tátottszájú vóna, nagy baj vóna.*” 2. 'figyelmetlen' „*Ne légy tátottszájú!*”; *Láttál-ë a nagy madar tövibe füzfajfia-*

kot? – Képtelen kép, paradoxon. Gyermek nyelvi szocializációját szolgáló megszólítás.; **Kif. repěstél** 1. 'nagyon vágyakozik vmire, bízik a cél elérésében és tesz is érte' „Az onokám és mind repěstél, keresi szégén a munkát, de sehol sèmmi.” 2. 'híresztel, terjeszt' „Az újság repěstéli, hogy...” **Sz. madárka** 'kenyérsütéskor a tekenő oldaláról levakart, esetenként cukrozott kenyértésztából formázott kis, madár alakú cipócska' (gyermekeknek)

[malac] Fr. **Állva aluszik, mind a Czikó Balázs malaca.** 'állva elaludt' - A malac megdőglött, de a disznópajta oldalának nekitámaszkodva, megdőglöve is lábon állt. Ezért arra gondoltak, hogy csak aluszik.; **Úgy elmént, mind a Czikó Balázs malaca.** 'nem jött vissza, elveszett'; **Síkul, mind a malac a jég-én.** 'járás közben síkul, csúszik'; **Teli van ésszel, mind a tordai malac szarral: seggel mënyën a vállunak, s mégës jóllakik.** 'nagyon ostoba' (gúnyos).

[marha] → *tehen*

[medve] Fr. **Annyi, mind a medvének egy szem mána.** 'fogára sem elég, kevés' **Kif. mëgmedvésédik** 'megházasodik' (tréfás); **bummog, oda~, vissza~** 'brummog, nehezen érthetően, morogva szól vkihez' „Odabummogott valamit neki, s avval az ajtón kimënt.” „Az anyjának visszabummogott valamit.” → *béüt*

[nyúl] Fr. **Apád baszott vóna nyúlat helyetted [, hogy futtál vóna el]!** – Szidalom-, átokformula.; **Ébren aluszik, mind a nyúl.** ~ **Úgy aluszik, mind a nyúl [a borozdába].** 'éberen alszik'; **Olyan egyformák, mind két nyúlszar.** 'hasonlítanak, egyformák'; **[Amikor az mëglesz,] akkor a seggëm Bakó ódalába nyúlat ló!** 'nem tud megtörténni vmi' - Lehetetlenség formula.; **A nyúl és mëghál, annak sincs szállása.** 'nem kell búsulni az éjszakai szállást, majdcsak lesz vhogy'

[nyú] Fr. **Beléésik, mind a nyú a tormába, s azt gondolja, hogy annál jobb nincsen.** 'a saját kedvezőtlen helyzetét a legjobbnak gondolja, ezért meg van elégedve vele és nem törekszik változtatásra'

[ökör] Fr. **Csak az ökör seggitől a szarváig lát.** 'nem lát ki a maga környezetéből, tájékozatlan a világ dolgaiban' „Akikből kulákat csináltak, azok éjt nappá tettek, úgy dógoztak, s mégës ők kerültek a Duna-csatornához. Nem érdëmëlték mëg a mëgtorlást, met csak az ökör seggitől a szarváig láttak.”;

Tanulj tinó, me ökör léssz belölled. 'addig tanulj, amíg fiatal vagy' (tréfás, gúnyos) → *tehen*

pipe 'kisliba' Fr. **Olyan, mind a beteg pipe.** 'erőtlen, gyenge, bágyadt' „Úgy eré-
gelt bé az utcán, mind egy beteg pipe.”; **Úgy orrba vágja, mind a zsögödi em-
bër a pipét.** 'orrba vágja' – Nr. Falucsúfoló. A szomszéd faluban, Zsögödben
szivarpapírt tettek a pipe lába alá, hogy érje fel a vályút, de mivel így sem
érte fel, orrbaverték. Sz. **pipepurc** 'semmisség, jelentéktelen dolog'; **pipeször**
'pelyhedsző, gyenge borosta, szakáll' „Valami pipeszörök nõttek nekem és a
képemre.”

prücsök 'tücsök' Fr. **Prücsköt herélünk harmadába [s gyere/jere te és kaláká-
ba!]** – Helyzetmondat. A „mit csinálnak?” kérdésre adott tréfás válasz, a
tényleges válaszadás elöl való kitérés.

réce 'kacsa' Sz. **néma réce** 'hallgatag ember' „Béjött Lakatos Laci, de ő olyan
néma réce, sokáig nem mondta, hogy mit akar.”

rekég 1. 'brekeg, kuruttyol' (béka) 2. 'békaszerű hangot ad' (egyéb állat: bárány,
disznó stb.) „Valami rekégést hallottam.” 3. Nr. 'a visszajáró halott, az ún.
rekégő hangja' (hiedelem)

sain 1. 'kegyetlen, alattomos, de nem mutatja ki' (főleg kutyára, emberre) „Eröst
sain embër vót az öreg.”

sandal, bé~, elé~, fël~, ki~, oda~, vissza~ stb. 'lassan, halkán, sunnyogva jár,
megy' (állat és ember) „A lëjánka odasandalt, s leste a csokoládét.” „A kert
felé sandalt, hátha el tudna szökni.” „Hát látom, hogy sandal bé a kapun!”
Gyak. **sandalog ~ sandarog**

[szamár] Fr. **Rossz szamár az, amelyik a maga terhit nem bírja.** 'az embernek
el kell tudnia végezni a feladatát'; **Ha ló nincs, a szamár és jó.** 'a gyengébb
lehetőséget, megoldást is el kell fogadni'; **Szamárbógés nem hallik a mënny-
nybe.** 'hitvány, méltatlan ember vádaskodásával nem kell törödni'; **Ha a
szamár elbógi magát, esső lesz.** 1. hiedelem, időjósítás 2. 'hangosan ásító
ember' (helyzetmondat)

[szarka] Fr. **Sokat akar a szarka, de nem bírja a farka.** 'többre vállalkozik,
többet akar, mint amennyire erejéből, képességeiből telik'

[szarv] Kif. **Kinő a szarva.** 'elszemtelenedik' „Eröst kinótt vót a szarva, amikor
néptanácselnök lett.”

[szarvas] **Fr. Szént Istánkor beléhuddik a szarvas a patakba.** 'vége a nyárnak'
– **Nr.** Időjárás megfigyelés, hogy Szent István napja táján (aug. 20.) hidegebbre, ősziésre, esőre fordul az idő.

szodé 1. 'mohón evő, falánk' (állat v. ember) „*Én enni hála Istennek tudok, s tudtam és örökké. Anyád azt mondja, hogy én erőst szodé vagyok. »Te a legelső lettél vóna Oroszországba és, aki a szodéság miatt meghót vóna. Met a fogóságba és megéttél lenne mindént, s belépusztultál vóna.«*” **Kif. szodéskodik** 'falánkoskodik, mohóskodik' „*Ne szodéskodj!*”

[szőr] **Fr. Kényés a szőre.** 'sértődékeny' „*Az anyóssának igen kényés a szőre, nem lehet neki akármit mondani.*”; **A szőrös felire esik.** 'szerencsés, jól sikerül neki vmi' „*Na, most az égzyszér mü és a szőrös felünkre estünk!*”; **Szörvel szőrt [csérél].** 'vmit mindenestül odaad vmiért, amit ugyancsak mindenestül fogad el' „*A házból blokkba (= tömbházlakásba) kötözött, úgy, hogy szörvel szőrt csérélt.*” – A szólás eredetileg állatok egymással való elcserélésére vonatkozott. **Kif. szörméntin** 'óvatosan, nem kihívóan'

támad, ki~, le~, mäg~ (vkit) 1. 'megtámad' (állat embert) „*Ügyelj, met kitámad a kakas!*” 2. 'számon kér, felelősségre von' „*Kitámadott engemét az úton.*”

tehen 'tehen' **Fr. Nem fér a nyakára.** 'nem akarja csinálni, nehezére esik' „*A nyakára neki és úgy reáfért vóna, mind másnak.*”; **[Jól] leadja a tejet.** 1. 'könnyen fejhető tehen' 2. 'könnyen megkapható nő'; **Ügy jó/foly(ik) ki belőle a szó, mind a tehenből a ganyé.** 'szószátyár, bőbeszédű'; **Letejel az üdő.** 'beáll az esős idő'; **Mäg van gyűlve a teje (vmivel).** 1. 'nyugtalan, ideges, izgága, mert vmi megoldatlan problémája van' „*Mäg van gyűlve most a tejik, met a lejánka állapotos lett!*” 2. 'siet vhová' „*Hova futsz ilyen hamar? Jól mäggyűlt a tejed!*”; **A marha és hazafelé jobban siet.** 'siet haza' (állat vagy ember); **A tehen elejibe állj fával/kosztval, s a fejé népe elejibe fasszal.** (koszt = 'karó') 'a nők a férfiakat szexuális teljesítményük szerint értékelik'; **Kif. elapasztja a tejet.** 1. 'nem ad tejet' (tehen) 2. 'megszünteti vki pénzelését, támogatását' (ember); **haza/hazafelé áll a feje** 'haza szeretne menni, bármelyik pillanatban hazaindul' „*A tehennek a csordába hazaáll a feje, met kicsi bornya van otthon.*”; **leköti a nyakát** 'elkötelezi magát, szerződik' „*A nyakadot te ne kösd le!*”; **mägfej (vkit).** 'kizsákmányol, becsap' „*Na, hát tük most ingemét jól mägfejteték!*”; **nyúllik a nyaka.** 1. 'nyúlik az állat nyaka igavonás közben' 2.

'kötelessége, elvégzendő feladata van' (embernek) „Könyöd neki ígýrgetni, de osztán végül az én nyakam nyúlik.”; **nyújtsa a nyakát (vmi felé, vmerre)**. 'vágyakozik vmire, indulna abba az irányba' „Én amíg a gyárba dógoztam és, a nyakamot örökké nyújtottam a mező felé.”; **rëatehenkëdik** 1. 'nehézkos mozdulattal ránehezedik vkire' „Ne tehenkëdj rëám, me én élve dögot nem tartok!” 2. 'anyagi értelemben erőszakosan rátámaszkodik'

[**tetű**] Fr. **Örökké a tetves vakaródzik. ~ Minél tetvesebb, annál jobban vakaródzik.** 'az akar többnek, másnak látszani, mint ami, akinek van, miért szégyenkeznie, akinek vmi kellemetlen, aki szabadulni akar vmitől' „Van, aki emlégeti, hogy neki az ősei kik vótak, s mik vótak, de hát minél tetvesebb valaki, annál jobban vakaródzik.”

[**tinó**] → ökör

[**tyúk**] Fr. **Olyan éhës, mind a mónárné tyúkja.** 'nem éhes'; **Elëbb kotalj, s azután vágj!** 'ne vetemedj/nem vagy képes tettelegességre' - A *vág* szó kétértelműségén (1. 'üt' 2. 'megcsíp szárnyas állat') alapuló szólás az alábbi, fenyegető párbeszëdből alakult: »Úgy mëgváglak!« »Elëbb kotalj, s azután vágj!«; **Olyan mejje van, mind ëgy rëgáti kotlónak.** 'vézna, satnya ember' (tréfás).; **Olyan/úgy sír, mind akinek a tyúk mëgëtte a kënyerit.** 'jelentéktelen ok miatt el van keseredve'; **Kif. tojóskodik** 'lassan, körülményeskedve csinál vmit'; **tyúkászik** 'udvarol, nõk után jár'; **Sz. benntyúk** 'otthon ülö, onnan ki nem járó (nõi) személy' „Olyan benntyúk lëtem.”

[**vaddisznó**] Fr. **Úriembër nem vaddisznýo.** 'udvariasan, elökelöen viselkedik' **vacsog** 1. 'cuppog' (víz cipöben, csizmában) 2. 'siránkozik, jajgat' (állat, ember) 3. 'méltatlankodok, tiltakozik'

vákog 1. 'kuruttyol' (béka) 2. 'gárog, hápog' (pl. kacsá, lúd) 3. 'panaszkodva vagy méltatlankodva beszél ad (ember) „Mit vákogsz itt annyit?!” (durva)

varasbéka 1. 'varangyosbéka' 2. 'kislány' „Në, hogy felesël a varasbéka!” (tréfás, kedveskedö) Fr. **Leesik/ellepcsen, mind a varasbéka.** 'elterül a földön' „Le-estem, mind ëgy varasbéka.”

[**varjú**] Fr. **Nëz belé, mind a varjú az üress löfejbe.** 'már kiürült edénybe vagy egyéb, vmikor értékes dolgot tartalmazó tartályba éhesen néz, ott még vmit keres'; **Addig még sok seggetlen varjú szarik!** 1. 'sok időnek kell eltelnie még addig' 2. 'sohanapján'; **A gölya szabadságon vót, s a varjú hozta.** 'sö-

- tétebb bórszínnel született csecsemő; *Látott má karón varjat [elszállni].*
 'ismert, közönséges dolog számára'
- vartyog** 1. 'brekeg' (béka) 2. 'cuppog' (pl. nedves lábbeli) 3. 'összevissza beszél, fecseg' 4. 'méltatlankodik, zsémbel'
- vaszok** 1. 'vacok, állat hitvány fekvőhelye' 2. 'sírgödör' „*Csiszér Laji Poklonfalvába csak Görén Laji vót, má öregembër. Egy pácával kibotorkált vót a temetőbe. Jövet az úton kérdezték tölle: »Hova járt, Laji bácsi?« »Eljártam, még-néztem a vaszokt!« Két nap múlva még és vót halva! A vaszokba benne vót.»*
- Kif. vaszalkodik ~ vaszarkodik** 1. 'helyezkedik, keresi a helyét' 2. 'erőlködik, igyekszik, törekszik' „*Ugyanbiza hova vaszarkodik ő és?*” 3. 'viszi vmire' „*Annyira osztá valahogy vaszalkodtunk, hogy ezt a kicsi házat félépítettük.*”;
- bévaszalkodik ~ bévaszarkodik (vhová)** 'izegve-mozogva elhelyezkedik vhová'; **vaszkalódik ~ vaszkolódik** 'izeg-mozog, fészkelődik'
- vereb** 'veréb' **Fr. Hessel/dobbal nem lehet verebet fogni.** 'zajjal, ijeszttéssel nem lehet megszerezni azt, amihez csak óvatossággal, figyelmességgel lehet közelebb kerülni'
- veszött** 1. 'veszettségben szenvedő' (állat) 2. 'nagy, félelmetes' „*Nincs olyan veszött sár, hogy az utcába mënni ne lessën.*” **Kif. megvesz. ~ még van veszve**
 1. 'veszett állapotba kerül' (állat) 2. 'megharagszik, feldühödik' (ember)
- viccsan, fél~, még~** 1. 'nyikkan' (malac) 2. 'madárhangot ad' 3. 'megnyikkan' (gyerek)
- zabola** 1. 'zabla' 2. 'herpesz, a száj kipállása' **Kif. zabolás a szája.** 'herpesz van az ajkán'
- zabos** 1. 'nyugtalan, ficáncoló' (ló) 2. 'mérges' (ember) „*Láttam rajta, hogy zabos valamiétt.*”
- zsámbás** 'lábfejős, rossz járású, sánta' (ló, ember) „*A zsámbás ló és olyan, hogy nehezen indul még, de ha megindul, beléjő.*” 2. 'beteges' (ember) **Kif. zsámbálódik** 'zsörtölődik, zsémbelődik'